

УДК 91:338 (048.8)

Андрій КОВАЛЬЧУК,

orcid.org/0000-0002-6026-2921

кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму

Львівського національного університету імені Івана Франка (Україна, Львів)

kovalchukas@i.ua

Ореста БОРДУН,

orcid.org/0000-0002-2003-2013

кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму

Львівського національного університету імені Івана Франка (Україна, Львів)

obordun@ukr.net

ТУРИЗМ ЯК ЗАСІБ МІЖЕТНІЧНОГО ПОРОЗУМІННЯ (НА ПРИКЛАДІ ЄВРЕЙСЬКОЇ СПАДЩИНИ ЛЬВОВА)

Зміст туризму: краще подорожувати, а не воювати. Туристичні та екскурсійні подорожі базуються на об'єктах, що притягують до себе винятковістю та красою. Львів багатий на такі об'єкти, зокрема, створені євреями, при взаємодії із іншими етносами: українцями, поляками. Єврейська спадщина Львова (і матеріальна, і нематеріальна) включає будівлі, зокрема синагоги, цвинтарі, твори мистецтва тощо. Найбільшим скарбом є самі люди – відомі і невідомі особистості, що тут жили і творили. Це все є не лише цікавим для туристів чи екскурсантів, місцевих жителів чи приїжджених, євреїв чи представників інших народів. Це виступає ще й причиною і стимулом для порозуміння між різними народами, оскільки щоб дослідити, зберегти та ефективно використати наявну спадщину, необхідна (рівно ж і як для її створення) взаємодія і взаємодопомога всіх етносів. У статті було проаналізовано найбільш значимі об'єкти єврейської спадщини у Львові і показано їх як потенціал для розвитку туризму і добрих взаємозв'язків між народами.

Ключові слова: туристично-екскурсійний об'єкт, єврейська спадщина, міжетнічне порозуміння.

Andriy KOVALCHUK,

Ph D (Geography) Associate Professor of Tourism Department,

Faculty of Geography, Ivan Franko National University of Lviv

(Ukraine, Lviv) kovalchukas@i.ua

Oresta BORDUN,

Ph D (Geography) Associate Professor of Tourism Department,

Faculty of Geography, Ivan Franko National University of Lviv

(Ukraine, Lviv) obordun@ukr.net

TOURISM AS A MEANS OF INTERETHNIC UNDERSTANDING (AT THE EXAMPLE OF JEWISH HERITAGE OF LVIV CITY)

Tourist travels assist in overcoming of «borders» of caution and mistrust among peoples. Tourism's content is next: it is better to travel, than to go to war. Tourist and excursion travels are based on objects which are attractive by their exclusiveness and beauty. Lviv is rich in such objects, in particular, those created by Jews in interaction with other ethnoses, principally, Ukrainians and Poles. The analysis of the most significant objects of Jewish heritage in Lviv as potential for tourism development and warm interrelations among peoples is main idea of this article.

The Jewish heritage in Lviv (both material and non-material) includes buildings, especially, synagogues, cemeteries, works of art, et cetera. The greatest treasure is the people, known and unknown persons who lived and created here. In particular, there an excursion route into places of installation of memorial tables or other marks to the renown Jews who were Lviv residents in due time, can be interesting. For example, to such lawyers of Jewish origin, as Hersch Lauterpacht, Raphael Lemkin and Loui Son; to artists Shalom Aleichem, Martin Buber, Debora

Vogel, Shmuel Imber; to doctor and philanthropist Jacob Rappaport, and to many others. The majority of sons of the Jewish people made considerable efforts (sometimes, as during the times of Western Ukrainian National Republic [ZUNR]), up to the loss of their lives) for improvement of the Ukrainian-Jewish mutual relations.

Among the Jewish inheritance of Lviv the buildings of former synagogues are demonstrative. Except the unique functioning synagogue «Tsori Giliod», the buildings of synagogues «Hadashim» and «Turei Zahav» have in full or in part held out. The sites of the former synagogues «Hasidim Shul», «Templ», the Big city, and Big suburban it is necessary to mark and signify for the establishment of tourist or excursion routes. Already now, due to a close interaction of the Jewish community of Lviv, the Jews from diaspora, and the city administration a number of appreciable actions in restoration and preservation of «the space of synagogues» in the site of the former Jewish quarter has been carried out.

The interethnic consent should not be limited only to restoration of buildings. Of great value is the restoration of the functional appearance of the old and new Jewish cemeteries; restoration and replacing of tombstones alias «mazew». The Memorial to victims of the Lviv ghetto should be supplemented with Commemoration Memorials at the Jewish cemeteries. Not last value has The restoration of the Museum of Jewish inheritance, and also of musical and theatrical culture are of no less value.

The historical experience of previous generations proves that interethnic oppositions do not lead to good. For the development of good-neighbourhood, tourism, and preservation of historical inheritance it is necessary for representatives of different ethnoses, including Jews, Ukrainians, Poles, and other, to make efforts for the common work. And tourist and excursion travels to objects of Jewish inheritance in Lvov, correspondingly, will strengthen interethnic cooperation and interethnic consent.

Key words: *tourist-excursion objects, Jewish heritage, interethnic consent.*

Постановка проблеми та аналіз досліджень. Туризм – тимчасове переміщення людей з місця свого постійного проживання в іншу країну чи іншу місцевість (регіон) своєї країни у вільний час з метою відпочинку, пізнання та отримання задоволення, оздоровлення та лікування чи іншою метою, але без заняття оплачуваною роботою у місці тимчасового перебування. У проведенні дозволяють велике значення відіграють екскурсії – подорожі короткотермінові і без потреби у ночівлі та інших супутніх послугах. У будь-якій екскурсії можуть брати участь як приїжджі здалеку туристи, так і місцеві жителі.

Значення туристичних зв'язків як між окремими державами, так і загалом по світу важко переоцінити. Туристичні мандрівки мають значне соціально-політичне значення і сприяють посиленню міжетнічного порозуміння. Якщо в минулих століттях міждержавні відносини визначали «солдати і дипломати», то зараз поглиблюється тенденція до того, щоб контакти між державами налагоджували «туристи і дипломати». Під час туристичних подорожей, крім відпочинку, велику роль відводиться пізнавальній діяльності, зокрема посередництвом туризму можна знайомитися із культурою, господарством, менталітетом різних народів світу; вивчати окремі регіони та місцевості тощо.

Туристичні мандрівки сприяють подоланню «кордонів» настороженості та недовіри між народами. Така недовіра, іноді на межі із відкритою ворожістю, притаманна відносинам між українцями та євреями. Ці «дві самотності» (за влучним висловом науковців діаспори), незважаючи на тисячолітнє співіснування, й досі роз'єднує ущелина непорозуміння. Проте історія показує, що, незважаючи на взаємні прикрощі та образи, співжиття євреїв та українців (аж до рівня симбіозу) здатне творити багату та різноманітну і духовну, і матеріальну спадщину. Як казав відомий єврейський мислитель та письменник Мартин Бубер: «Ніколи б не розумів власного «Я», якщо б не бачив сусідських «Ти». Мартин (Мордехай) Бубер (1878 – 1965) у ранній частині свого багатогранного життя проживав у Львові. У цьому місті серед багаточисельної єврейської громади завжди вирувало творче життя і будувалася (і в прямому, і в переносному розумінні) спадщина для нащадків. Частина цієї спадщини втрачена, частину ще необхідно віднайти та осмислити, ще частина залишилася у незалежній Україні, у княжому граді Лева.

Про історико-культурну спадщину Львова розповідають численні джерела, зокрема писемні: довідники, путівники, архівні, інтернет-сайти та ін. Велику частину інформації про єврейські об'єкти міста подає архітектурознавець Оксана Бойко, автор монографії «Синагоги Львова» (Львів, 2008). Цілий пласт знань акумулюють різноманітні єврейські організації обласного центру: такі як Центр єврейської культури – Товариство єврейської культури імені Шолом-Алейхема,

Центр «Єврейське відродження», Львівська обласна благодійна організація Бнет Бріт «Леополіс», Західноукраїнський студентський центр «Гілель»; іудейські релігійні громади та ін. Багато нового досліджують працівники туристичної сфери: екскурсіводи, гіді-перекладачі, оператори турфірм, а також туризмознавці-науковці.

Мета статті. Єврейська спадщина Львова виступає об'єктом й нашого дослідження. Причому ми намагаємося показати, що виробничо-матеріально і культурно-духовне надбання міста є власністю не якогось одного етносу, а спільний набуток, що зараз використовується чи може використовуватися у туристичних цілях. Метою нашої статті було висвітлити ті об'єкти Львова, що приваблюють до себе туристів й екскурсантів різних національностей, зокрема євреїв, оскільки останні гордяться ними як своїм творінням. Причому, серед усієї численної та різноманітної єврейської спадщини, автори статті вибирали ті приклади, що слугують взірцем міжетнічної співпраці та добросусідських відносин.

Виклад основного матеріалу. Львів завжди був тим містом, яке надихало творчих особистостей. Його багатоетнічний профіль формувався на перетині культур Сходу і Заходу. Основне населення міста становили поляки, євреї і українці, хоча жили й представники інших народів, які також залишили тут значний слід. Творчі люди підтримували один іншого в прагненні творити, особливо відчувалася взаємна підтримка між окремими особистостями (українцями і євреями), оскільки вони відчували пригнобленість у порівнянні з панівною у цей період польською нацією. Наприклад, євреї надавали частенько українським письменникам свої приміщення для виступів, а іноді видавали україномовну літературу, натомість український письменник Іван Франко видавав твори єврейських письменників, перекладені на українську і польську мови.

Багато євреїв визнавали рідною мовою мову панівної нації, хоча більшість продовжували підтримувати рідну. Так, згідно з даними Першого загального перепису населення Польщі від 1921 р., єврейське населення Львова становило 76 854 (35% всього населення) осіб: 36 644 чоловіків і 40 210 жінок. За даними Другого загального перепису Польщі від 1931 р., єврейське населення міста становило 99 595 осіб. З них 67 495 – назвали рідною мовою їдиш, 7793 чол. – іврит; польську мову як рідну назвали 24 007 чол., українську – 14, російську – 45, німецьку – 136 чол. (Drugi Powszechny Spis Ludności, 1937).

Як бачимо із вищенаведених статистичних даних: зі 100-тисячної громади Львова українську мову як рідну визнавали найменше євреїв. Але це не завадило багатьом представникам єврейської громади Львова боротися за державні та національні права українців. При цьому багато хто з них віддав за це своє життя. Так, єврейський пробоевий курінь на чолі з поручиком Соломоном Ляймбергом, воював пліч-опліч з українцями у Галичині. Нещодавно (6 грудня 2017 р.) у Вінниці відкрили меморіальну дошку єврею, котрий воював за Українську Народну Республіку – Семену Самійловичу Якерсону (1897 – 1944). Будучи сотником армії УНР, він служив у низці військових підрозділів: Одеській гайдамацькій бригаді, Першому полку імені Винниченка, Третій залізній дивізії і Першій кулеметній дивізії. Сам він визнавав себе українцем за національністю й іудеєм за віросповіданням та загинув від рук нацистів у 1944 р. Також загальновідомими є факти про євреїв Львова, що допомагали армії Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) боронити місто від поляків, зокрема підвозячи їм боеприпаси та вивозячи власними (!) автомобілями поранених. Легкові автомобілі на цей час вважалися предметом розкоші і були малопоширеними. По місцях діяльності цих визначних синів єврейської громади Львова необхідно запровадити туристично-екскурсійний маршрут. Зокрема у район Львівської головної пошти (вулиці Дорошенка – Словацького – Коперника), де й відбувалися вищенаведені події.

Відомо, що у Львові існували дві єврейські громади, між якими існувала взаємна неприязнь, що загалом є нетиповим для українських міст чи містечок. Перші євреї, що селилися ще у княжому Львові біля підніжжя гори Високий Замок, з часом утворили т. зв. «Краківське передмістя», згодом – «Жовківське передмістя». У середині міста утворилася друга єврейська громада, що жила у гетто, обмеженому міськими стінами та міським арсеналом. Вважається, що «підзамченські» євреї були біднішими та більш відкритими до українців чи поляків, ніж «міські» євреї. Передміські євреї частково носили український одяг, переймали українську мову та звичаї. У сучасній екскурсійно-туристичній практиці під назвою «єврейський квартал» розуміється якраз ко-

лише гетто у середмісті: на території сучасних вулиць Староєврейської та Івана Федорова. Саме тут на «просторі синагог» розміщений найбільш відомий єврейський об'єкт Львова – колишня синагога «Золота Роза».

Синагога «Золота Роза» (синагога «Турей Загав» – «Золота брама» або «Золоті рядки») була побудована (кінець XVI ст.) у стилі ренесансу на місці давнішої синагоги. Тут розміщувалися також будинок навчання (бібліотека) Бет гаМідраш та будинок родини Нахмановичів (тому інша назва – «синагога Нахмановича»). Відомо, що польська світська та церковна влада Львова чинили перешкоди євреям при побудові «Золотої Рози» (відтак є цікаві легенди пов'язані із Розою Нахманович – захисницею синагоги). Примітно, що у XX ст. ті ж таки польські студенти-архітектори проводили заміри синагоги, залишивши в архівах інвентаризаційні креслення (Lewicki, 2005: 428). Саме на основі цих креслень може початися сучасна повна відбудова синагоги «Турей Загав», що була знищена у роки Другої світової війни. Урочисте відкриття першої частини меморіального комплексу «Площа синагог» на вул. Староєврейській, 41 відбулося у 2016 р. Повне відновлення «єврейського кварталу» при фінансуванні цього міжнародними та національними (зокрема, єврейськими) фондами та підтримкою української влади є справою недалекого майбутнього.

«Золота Роза» була найвідомішою, але не єдиною синагогою Львова. У різні історичні часи, за різними даними, тут діяло від 30 до 400 (!) синагог і молитовних будинків. Нині збереглися лише дві синагоги: «Цорі Гільод» – біля Головного залізничного вокзалу, між вулицями Хотинська й Братів Міхновських та «Янкель Янцер Шуль» – у Краківському передмісті на куті вулиць Вугільна та Закутна поблизу площі Святого Теодора.

Синагога «Янкель Янцер Шуль» (синагога Якуба Глянцера), передана Львівському товариству єврейської культури імені Шолом-Алейхема, наразі не використовується як релігійна будівля. Хоча була такою найдовше із всіх іудейських молитовних споруд Львова: після Другої світової війни до 1962 р. євреї Львова гуртувалися навколо синагоги. Це приміщення збудували у середині XIX ст. представники хасидського напрямку «Хадашим» у класицистично-історичному стилі (пізніше перебудована у стилі сецесії). Тому інші назви синагоги – «Стара хасидська», або «синагога на Вугільній».

Синагога «Цорі Гільод» («Зцілюючий бальзам») збудована у 1920-х рр. поблизу залізничного вокзалу і відзначається оригінальним сецесійним декором (одним із небагатьох в Україні). Сьогодні ця синагога належить львівській іудейській громаді під назвою «Бейс Аарон ве Ізраель» («Дім Аарона та Ізраеля»). Як зазначає відомий архітектурознавець та синагогознавець Оксана Бойко, крім молитовних функцій, будівля на вул. Міхновських включає кабінет рабина та управлінську канцелярію; до північної стіни добудували їдальню з кухнею та приміщення гуртожитку для учнів ешиви (іудейського навчального закладу). Також у синагогу можуть проводитися екскурсії, – вхідна ціна квитка 20 грн. (Екскурсія «Єврейський Львів»).

Для екскурсантів чи туристів цікавими можуть бути також місця розташування колишніх синагог, будівлі яких зараз не збереглися. Принаймні місця колишнього розташування всіх великих синагог, яких у передвоєнному Львові налічувалося близько півсотні. Учасниками таких подорожей можуть бути не лише туристи (релігійні, ностальгійні чи сентиментальні), а й науковці (наприклад, історики та археологи) чи, навіть, місцеві жителі, яким буде цікаво краще пізнати середовище проживання. Для цього необхідно здійснити маркування та ознакування (тобто позначити місцезнаходження) цих об'єктів.

Багато з цих місць розташування колишніх синагог приурочені до центральної частини міста. Наприклад: Велика міська синагога (на перетині сучасних вулиць Староєврейської і Братів Рогатинців) у «єврейському кварталі» Львова, оборонна Велика передміська синагога (вул. Сянська, 16) у Краківському передмісті, реформістська прогресивно-поступовська синагога «Темпль» із величним куполом-банею (площа Старий Ринок – початок вул. Богдана Хмельницького), «Хасидим Шуль» – перша (1791) хасидська молитовня, що не підпорядковувалася львівському кагалу (на розі вул. Сянська і Лазнева) та багато інших. Інші ж були віддалені від середмістя, як наприклад, хасидський шльойз Агудас Шльома (вул. Ярослава Мудрого, 39) чи вище згадувана синагога «Цорі Гільод» у привокзальній частині. Ще інші культові будівлі розміщувалися на окра-

їнах тодішнього Львова (наприклад, на Знесінні чи Замарстинові), або за його межами (Винники, Лисиничі, Брюховичі).

За єврейською традицією, ховати людину необхідно у той же день, коли вона померла. Тому, крім синагоги, першочергове значення для правдивого єврея мав цвинтар. Давній єврейський цвинтар, відомий у Львові із поч. XV ст., сьогодні не існує. На території старого єврейського кладовища зараз діє Краківський ринок та приміщення пологового відділення міської клінічної лікарні (вул. Раппапорта, 8). Цікаво, що кладовище було спільним для обох єврейських громад Львова: передміської та міської. Старий цвинтар відомий своєрідним «пантеоном поховань» найвідоміших єврейських родин Львова. Та більшість надгробних пам'яток не збереглася: давні мацеві використовувалися для мощення вулиць та дворів, спорудження підпірних стін. Відомо, що єврейськими надгробними плитами вимощено частину території музею «Тюрми на Лонцького». Також час від часу у ЗМІ появляються відомості про «знахідки» мацевів у подвір'ях та підвалах житлових будинків.

У зв'язку із закриттям старого єврейського цвинтаря (1855) зразу ж постала необхідність у відкритті нового неподалік (суч. вул. Золота). Тут також діяли новоцвинтарна синагога та передпоховальна каплиця. Після ліквідації іудейської релігійної громади (1962) новий єврейський цвинтар був приєднаний до сусіднього Янівського кладовища. Серед інших євреїв, на новому цвинтарі поховані ті визначні сини ізраїльтян, що загинули у 1918 р. через те, що підтримували ЗУНР. За словами Мейлаха Шейхета, керівника релігійної громади «Турей Загав» й директора Наукового центру іудаїки імені Фаїни Петрякової, до Другої світової війни у Львові діяло шість єврейських кладовищ.

Неординарним для Львова є мавританський стиль вищезгадуваної будівлі пологового відділення міської клінічної лікарні (вул. Раппапорта, 8). Це колишня єврейська лікарня Бет Хулім, збудована (1898 – 1901) біля староеврейського цвинтаря. Викладена із червоної та жовтої цегли, із своєрідним куполом на барабані, будівля лікарні привертає до себе увагу мешканців та гостей міста. Вулиця названа на честь Якова Раппапорта – відомого єврейського лікаря та філантропа, який і заснував Бет Хулім. Частина мацев, які вдалося врятувати, також знаходяться на території пологової лікарні.

Для пошанування єврейської діаспори у Львові міська влада внесла лікарню Бет Хулім у список трьох місць, що мають бути впорядковані як «Місця єврейської пам'яті». Крім лікарні, туди входять вищезгадувана «Площа синагог» та місце масових розстрілів на території колишнього Янівського концтабору. Це був транзитний табір, через який в'язнів (зокрема, євреїв) переводили у Белжецький винищувальний табір (суч. Польща). У Янівському концтаборі за час його існування (1941 – 1943) було знищено десятки тисяч євреїв. Більшість із них були із гетто, яке гітлерівці створили на місці масового проживання євреїв у Замарстинові та Клепарові. Біля залізничного мосту на проспекті В. Чорновола, де розміщувався головний в'їзд у гетто, у 1992 р. було відкрито пам'ятник його жертвам. Це цілий меморіальний комплекс із металевим ритуальним семисвічником (менорою), алегоричною фігурою старого єврея із піднятими до неба руками та символічними могильними плитами. Восени 2017 р. тут і навпроти через проспект В. Чорновола (біля входу у Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору») робилися спроби поставити великі портрети замордованих, але майже щоранку ці їх доводилося піднімати, очевидно, через вітер.

Туристів та екскурсантів можуть також зацікавити експонати з історії іудаїки у різних музеях Львова: історичному, етнографії та художнього промислу та ін. Ці експозиції постійно оновлюються, як повинен відновитися й сам єврейський музей, що діяв (1934 – 1940) на теперішній вул. Шолом-Алейхема, 12. Тут також містилося правління єврейської громади Львова, а від часів української незалежності тут працює Львівський центр іудаїки та єврейської освіти (бібліотека), Міжнародний центр «Голокост» імені доктора А. Шварца і Львівська обласна благодійна організація Бней Брит «Леополіс» імені Е. Домберга. Як свідчить історія, до розвитку цього музею та збереження його експонатів значно доклалися поляки й українці. Наприклад, Митрополит УГКЦ Андрей Шептицький передав директору музею Максиміліану Гольдштейну чимало старовинних єврейських старожитностей. Польська влада, культурні діячі польські та українські (зокрема Ва-

силь Щурат та Іларіон Свенціцький) високо оцінили просвітницьку діяльність музею. Завдяки особистому клопотанню Іларіона Свенціцького гітлерівці відпустили Максиміліана Гольдштейна із гетто для впорядкування єврейських старожитностей. Проте ні Іларіон Свенціцький, ні Максиміліан Гольдштейн не знали про плани окупантів, які вирішили відправити старожитності Львівського єврейського музею в місто Терезенштадт (Чехія), в якому планували відкрити спеціальний музей після повного винищення європейського єврейства. У лютому 1942 р. Максиміліана Гольдштейна та його родину відправили у Янівський концтабір, а єврейські старожитності повозили до Промислового музею для пакування у контейнери та відправки в Терезенштадт. Українці – працівники музею, ризикуючи своїм життям, врятували ці безцінні експонати, сховавши їх в одному із потаємних закутків підвалу будівлі Промислового музею. В 1944 р. ці патріоти Львова прийшли до директора новоутвореного Львівського музею Етнографії та Художнього Промислу Павла Жолтовського й передали йому врятовані експонати. В 1948 р. Павло Жолтовський, після відомої ухвали ЦК КПРС: «Про боротьбу з безрідним космополітизмом», отримав вказівку знищити всі єврейські експонати. Видатний український науковець, ризикуючи своїм життям та своєю свободою, надав у НКВС фальшиве свідчення про знищення старожитностей, а сам сховав їх на горищі музею. Громадськість Львова дізналася про двічі врятовану колекцію тільки у 1990 р., коли доктор мистецтвознавства Фаїна Петрякова відкрила виставку єврейської матеріальної та духовної спадщини (Сімкін М., 2017).

Також може бути цікавим екскурсійний маршрут у Львові по місцях встановлення меморіальних таблиць відомим євреям. Наприклад, у відповідь на прохання громадської організації «Центр міської історії Центрально-Східної Європи», виконавчий комітет Львівської міської ради у 2017 р. затвердив встановлення меморіальних таблиць трьом юристам єврейського походження: Гершу Лаутерпахту, Рафаелю Лемкіну та Луї Б. Сону. Відповідно, на вулицях центральної частини Львова: Театральній, 6 (Гершу Лаутерпахту); Замарстинівській, 21 (Рафаелю Лемкіну), Академіка В. Гнатюка, 18 (Луї Б. Сону). Зокрема, Рафаель (Рафал) Лемкін, меморіальна таблиця якому вже зараз встановлена на будинку на вул. Замарстинівській, 21, є міжнародною «блукаючою зіркою», оскільки народився у Білорусі (царська Росія, 1900 р.), помер у Нью-Йорку (США, 1959 р.). Навчався у Львівському університеті; брав участь в обороні Варшави від німців; був двічі номінований на Нобелівську премію миру... Знаний як видатний юрист, Рафаель Лемкін вперше у міжнародному праві обгрунтував та ввів поняття «геноцид», що було використано в обвинуваченнях під час Нюрнберзького процесу над фашистами. Вивчаючи геноциди різних народів – вірмен, євреїв – Р. Лемкін вважав, що Великий голодомор українського народу 1932 – 1933 рр. був типовим геноцидом нації. Причому з наукової точки зору в геноциді українців, видатний син єврейського народу, виділяв чотири складові: 1) нищення української інтелігенції – розуму нації; 2) ліквідація Української Православної Автокефальної Церкви – душі нації; 3) голодомор українського селянства – носія та зберігача національного мовно-культурного надбання; 4) заселення українських теренів іншими етносами для радикальної зміни населення. Звідси й сучасні проблеми Донбасу з Кримом. Якби ж то сучасні українські можновладці вчасно читали праці Рафаеля Лемкіна!

У Львові також жили і творили безліч єврейських письменників, серед яких класик світової літератури, єврейський письменник Шолом Алейхем. Тут він написав свої всесвітньо відомі твори «Йосиф» й «Два антисеміти». У своїх спогадах він тепло згадує Львів і особливо його людей, які творять особливу творчу атмосферу. Сьогодні йому встановлений барельєф на вул. Котлярській, 2.

Ще одним «плящом» розселення євреїв у Львові був колись район Підзамче поблизу залізничного вокзалу. Євреї масово працювали на залізниці і на фабриках, пов'язаних з нею. Цей факт мав відбиток у творчості багатьох єврейських письменників, оскільки розташування будинку і проживання на перетині безлічі шляхів наштовхує на думку про скороминущість нашого буття і його плінність. У цьому кварталі сформувалася глибоко філософська і гостро психологічна спадщина Дебори (Двойри) Фогель. Там же написані вірші Мауріція (Мойше) Шимеля і, можливо, інших письменників, які, хоча і народилися в інших містечках Галичини, але творчу діяльність розвивали у Львові.

Такими були засновники літератури на ідиш – Шмуель Якоб Імбер і Довид Кенігсберг і їх послідовники – Шмуель Йосеф Агнон, який в 1906 р. працював у Львові в єврейській газеті, пізніше став лауреатом Нобелівської премії. Єврейський поет Нухим Бомсе, який писав мовою ідиш, перше визнання здобув в 1930-х рр. у Львові, а потім вже у Варшаві і Нью-Йорку. Львів довоєнного періоду був творчим центром також для багатьох відомих художників та музикантів єврейського походження. Багато хто з названих митців був зобов'язаний засадничим для них досвідом саме українському етносу. На особливу увагу, у зв'язку з цим, заслуговує спадок єврейських творчих особистостей, що емігрували зі Львова в останні десятиліття.

Для туристів, екскурсантів і поціновувачів мистецтва різних націй цікавою буде діяльність єврейського театру «Колізей», будівля якого збереглася на вул. Куліша, 23–25. Театралізовані дійства українців та євреїв мали значний взаємовплив. Досить згадати про український вертеп та єврейський пурімшпіль, що були подібні між собою за формою і навіть, змістом (і тут, і тут – історії із Біблії) та появилися майже водночас. У Львові також є низка інших туристично-атракативних будівель єврейської спадщини (таблиця 1), що виконували у свій час різноманітні функції.

Таблиця 1

Основні туристично-екскурсійні об'єкти єврейської спадщини м. Львова
(складено А. С. Ковальчуком)

Назва об'єкта	Його місцезнаходження	Найважливіша характеристика
Єврейський квартал із «простором синагог»	Частини суч. вулиць: Староєврейська, Івана Федорова, Сербська та Братів Рогатинців	Серце «єврейського» Львова із за-консервованими залишками синагоги «Золота Роза» та місцем розташування Великої міської синагоги
Синагога «Янкель Янцер Шуль» або «Хадашим»	Вул. Вугільна, 1–3 поблизу площі Св. Теодора	Єдина збережена із XIX ст. храмова споруда хасидів у м. Львові
Синагога «Цорі Гільюд»	Вул. Братів Міхновських, 4 поблизу Головного залізничного вокзалу	Єдина діюча іудейська культова будівля у сучасному Львові
Реформістська синагога «Темпль»	Пл. Старий Ринок	Цих та багато інших синагог і молитовних будинків зараз уже не існує, але їхнє колишнє місце розташування може приваблювати туристів чи екскурсантів
Велика передміська синагога	Вул. Сянська, 16	
Хасидська синагога «Хасидим Шуль»	На розі вул. Сянська і Лазнева	
Міква (одна із багатьох)	Вул. Лазнева, 1 – Сянська, 2	Місце функціонування передміської ритуальної лазні над тодішньою Полтвою
Старий єврейський цвинтар	У межах суч. вул. Раппапорта, Клепарівської, Броварної та Базарної	Відомий похованнями давніх та видатних єврейських родин і рабинів. Зараз на місці цвинтаря знаходяться Краківський базар та пологова лікарня
Новий (1855) єврейський цвинтар	Вул. Золота – Янівське кладовище	Поховання рабинів та тих євреїв, що загинули із-за підтримки ЗУНР. Надгробні плити (мацеві) здибаються по Львову
Лікарня Бет Хулім	Вул. Раппапорта, 8 (суч. «роддом» на Джамбула)	Мавританський стиль будівлі та постать Я. Раппапорта – відомого лікаря та філантропа, який заснував Бет Хулім
Меморіал жертвам Львівського гетто	Між залізничним мостом на просп. В. Чорновола і МПК ім. Гната Хоткевича	Алея із менорою, постаментом єврея із піднятими до неба руками, символічними могильними плитами із написами та ін.

Меморіальні таблиці	Вул.: Замарстинівська, 21, Театральна, 6, Академіка В. Гнатюка, 18 та ін.	Таблиці відомим єврейським вченим, релігійним та громадським діячам, митцям, що мали відношення до Львова
Найвідоміші будівлі	Вулиці: Шолом-Алейхема, 12; Мулярська, 2а; Арсенальна, 7; Куліша, 23–25 та ін.	Будинки, пов'язані із громадським життям євреїв: управління (кагал), благодійницькі організації, шхіта (ритуальна різня для отримання кошерного м'яса), міква, театр тощо

Висновки. Усю єврейську спадщину, що творилася у Львові, можна поділити на матеріальну (зокрема, будинкову) та нематеріальну чи духовну (люди та їх світогляди, релігія, література, музика, театр тощо). При ефективному управлінні та правильній організації програм і маршрутів, уся ця спадщина становить потужний туристично-екскурсійний ресурс. Туристами чи екскурсантами можуть бути як самі євреї, так і представники інших народів, що заселяють Львів. При взаємодії між різними етносами ця спадщина й творилася у місті Лева.

Щоб досягнути ефективності у просуванні туристичного продукту, що базується на єврейських об'єктах Львова, необхідно дійти також до повного порозуміння між сучасними українцями та євреями. Як зазначають автори книги «Євреї та українці: тисячоліття співіснування» Павло-Роберт Магочій та Йоханан Петровський-Штерн «обидві сторони мають прийняти певні методологічні підходи, спільні для обох сторін. Примирення між українцями та євреями значною мірою залежить від того, чи будуть вони керуватися цими підходами у майбутніх дискусіях, бесідах, діалогах, під час обміну думками та на різноманітних публічних форумах» (Магочій, 2018: 304).

Перший із цих підходів полягає у тому, що у кожний із народів є неоднорідним: їх представники відзначаються тисячами різноманітних точок зору, моделей поведінки та способів мислення. «По-друге, окрім численних епізодів в історичному минулому, спільних для обох народів, існують й інші важливі характеристики, однакові і для етнічних українців, і для євреїв. І серед перших, і серед других дуже мало людей, які можуть спокійно і розсудливо спілкуватися один з одним; водночас серед представників обох народів безліч тих, хто не хоче вступати у рівноправний діалог з іншою стороною, або навіть її чути». Крім того, є зовнішні сили, що завжди були і будуть «робити все можливе, щоб формувати світогляд мільйонів людей з допомогою легкостраних міфів [...]. Іншими словами, в українських і єврейських колах, як в Україні, так і в діаспорі, панують легковірні й погано поінформовані медіа, хибні міфи і галасливі дурні» (Магочій, 2018: 304).

Вищезазначені автори цілком мають рацію. Дійсно: у кожному етносі немає абсолютно добрих чи поганих людей, є обставини, що змушують цю людину вчиняти добре чи погано. І доказ цього – вищенаведені у статті факти щодо збереження єврейських туристичних об'єктів: польські студенти і науковці описують архітектуру синагоги «Золота Роза», щоб ми нині могли її відбудувати для прийдешніх поколінь. І ті ж поляки оскверняють львівські синагоги, через підтримку євреями ЗУНР! Подібних прикладів є чимало.

Щоб знати як жити в майбутньому, треба завжди повертатися до досвіду минулого. Як вказувалося вище, спільне проживання різних народів на одній території творило ті шедеври, зокрема єврейські, якими нині так багатий туристичний Львів. Народи доповнювали один одного, створюючи певний симбіоз у житті: українці мали потребу у товарах міських євреїв, а останні не вижили б без сільськогосподарської праці українців. Це настільки укорінилося у свідомості обох народів, що українці перших хвиль еміграції у Північну Америку, облаштувавшись у своїй новій батьківщині, ще досить довго купували необхідні товари саме у єврейських крамничках, хоч навколо були різноманітні магазини та універмаги інших етносів.

Незважаючи на окремі приклади непорозуміння, етноси у Львові та цілій Україні жили загалом толерантно і взаємодоповнювали один одного. Ми б не мали такої вагомості історичної спадщини, якби наші мудрі попередні покоління ворогували, а не творили спільно. За прикладами далеко йти не потрібно. В одного із авторів пропонованої статті є поєднання крові різноманітних етносів: з маминої сторони – українського, тюркського, єврейського, грузинського; з татової – ні-

мецького, польського, українського. То чи міг би появитися на світ цей автор, якби представники всіх цих етносів не кохалися-одружувалися, а ворогували між собою? А якою колоритною була мова! Автор статті особисто пам'ятає, як нині покійна бабуся (по татовій лінії) говорила із своїм старшим сином (мого тата братом), що приїхав у відпустку, приблизно такими словами (вимову та стиль зберігаємо): «Шо, Міську, маєш урлюп? [...] Возьми путню, арбай до студні, бо трега начине помити». І релігійні відмінності не становили проблеми. Вищезгадувана бабуся німецько-польського походження брала обидвох дочок і йшла молитися до римо-католицького костелу, а дідусь-українець із обома синами – до греко-католицької церкви.

На мої питання: «Як же вдавалося жити в одній родині таким різномірним етносам», завжди незмінною була мудра і життєво виважена відповідь. Мовляв, хіба коли хтось про таке думав; тут дбалось про хліб насущний, щоб діти були нагодовані і скоро вирости... Щось подібне було і в інших родин, і в інших поселеннях. Сусіди дивилися не хто якого походження чи віри, а головним було те, щоб людина була доброю, працювитою, порядною. Якраз третя сторона (дуже часто політикани зі своїх корисливих міркувань) намагалися і намагаються зворохобити людей, зіштовхнути між собою народи.

Історична пам'ять, звичайно, має бути. Свою правдиву історію не слід забувати. І дослідження матеріальної та духовної спадщини кожного народу допомагає пізнавати його історію глибше та детальніше. Але у міжнародному спілкуванні всі суперечливі і дражливі теми слід оминати. Краще буде представникам різних етносів спільно працювати для взаємної вигоди і відправлятися у туристично-екскурсійні мандрівки один до одного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Бойко, 2008 – Бойко О. Синагоги Львова // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Збірник наукових праць під редакцією О. Купчинського. Львів. 2008. С. 184–220.

Екскурсія «Єврейський Львів» [Електронний ресурс] // Етносвіт. Тури Україною. 20.03.2016. Режим доступу: <https://etnosvit.com/uk/ekskursiya-evrejskij-lviv/>

Магочій, Петровський-Штерн, 2018 – Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування / Павло-Роберт Магочій, Йоханан Петровський-Штерн; переклад з англ. Оксани Форостини; ред. укр. вид. Валерій Падяк. Вид. друге, доповн. Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2018. 340 с.+ХІІ с.: іл.+мапи

Сімкін, 2017 – Сімкін М.Єврейський музей у Львові хочуть відновити [Електронний ресурс] // Фотографії старого Львова. 7. 02. 2017. – Режим доступу: <http://www.photo-lviv.in.ua/evrejskij-muzej-u-lvovi-hochut-vidnovyty/>

Drugi Powszechny Spis Ludnosci, 1937 – Drugi Powszechny Spis Ludnosci z dnia 9 grudnia 1931 r. Lwow–Warszawa, 1937. 11 s.

Lewicki, 2005 – Lewicki J. Między tradycją a nowoczesnością: architektura Lwowa lat 1893 – 1918. Warszawa: Neriton, 2005. 428 s.

REFERENCE

Boiko, 2008 – Boiko O. Synagogi Lvova // Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka. Zbirnyk naukovykh prats pid redaktsiieiu O. Kupchynskoho. Lviv. 2008. S. 184–220.

Ekskursiia «Ievreyskiy Lviv» [Elektronnyi resurs] // Etnosvit. Tury Ukrainoiu. 20. 03. 2016. Rezhym dostupu: <https://etnosvit.com/uk/ekskursiya-evrejskij-lviv/>

Magochii, Petrovskiy-Shtern, 2018 – Magochii P.-R., Petrovskiy-Shtern Y. Yevrei ta ukrainsi: tysiacholittia spivisnuvannia / Pavlo-Robert Magochii, Yokhanan Petrovskiy-Shtern; pereklad z anhl. Oksany Forostyny; red. ukr. vyd. Valerii Padiak. Vyd. druhe, dopovn. Uzhhorod: Vyd-vo Valerii Padiaka, 2018. 340 s.+KhII s.: il.+mapy

Simkin, 2017 – Simkin M. Ievreyskiy muzei u Lvovi khochut vidnovyty [Elektronnyi resurs] // Fotohrafii staroho Lvova. 7. 02. 2017. – Rezhym dostupu: <http://www.photo-lviv.in.ua/evrejskij-muzej-u-lvovi-hochut-vidnovyty/>

Drugi Powszechny Spis Ludnosci, 1937 – Drugi Powszechny Spis Ludnosci z dnia 9 grudnia 1931 r. Lwow–Warszawa, 1937. 11 s.

Lewicki, 2005 – Lewicki J. Między tradycją a nowoczesnością: architektura Lwowa lat 1893 – 1918. Warszawa: Neriton, 2005. 428 s.

Стаття надійшла до редакції 15.02.2018 р.